

[ד]

[תשה?]

לכבוד הרב ש"י זווין

בדיק לן מר: איה מקום כבודו של המדרש המובא בצינוני מהר"נ (על הרמב"ם, מלכים, ח יא) מתוך תולדות אדם. ורב אחד אמר, שבדק בספר הנ"ל ולא מצא שם את המאמר.

וזאת תשובתי:

איברא, נמצא המאמר הזה בספר תולדות אדם (ביוגרפיה של הגאון ר' זלמלי **מוילנה**, וילנא 1928, ח"ב, דף כה ע"א¹).

ר"ז הראה לחכם אחד² "מדרש מפורש, וז"ל: אמר ר": חסידים (-חסידים או"ה), שמענו שיש להם חלק לעולם הבא. חכמים (-חכמי או"ה), לא נתפרש לנו. איזה חסיד (-חסיד או"ה)? זה המקבל עליו שבע מצוות, מפני שהן כתובין בתורה. חכם (-חכם או"ה)? זה העושה אותן מפני שיקול דעתו. ע"כ... ובמקום תיבת 'ולא' צריך להיות: 'אלא' מחכמיהם".

וכבר העיר **רצ"ח** (תורת נביאים, זלקווא תקצו, דף כה ע"ד): ועיין בס' תו"א, שכ' שמצא כן במדרש. אולם לא הראה באיזה מקום³.

וצ"ח פינלס, בן חנניה, כך ה (1862), עמ' 332, מצטט אף הוא את המדרש מתוך תו"א. והעיר עליו העורך (**ליאופולד לב**), שהמדרש הוא **מזויף**, מכיון שהביטוי שיקול הדעת במובן זה אינו לא בתלמוד ולא במדרש. ראה סנהדרין לג ע"א; והשוה **חיות**, אלה המצוות [=תורת נביאים], דף כה ע"ב.

בחיודושי מים חיים (לבעל פרי חדש) על הרמב"ם ציין לפה"מ ס"פ גיד הנשה. עיין שם.

ובחיודושים ומקורים (לבעל מנחת חינוך) ציין לתוספות-יום-טוב. ולא אדע כוונתו.

1 בדפו"ר (דיהרנפורט תקסט), בהשמטות לח"א, דף כב ע"ב. בהוצאת ירושלים תשמז, פרק ו, עמ' צד-צה.

2 נראין דברי **ר"ש אברמסון** (סיני עב, תשלג, סוף עמ' קה), שאותו 'חכם אחד מארצות המזרח' הוא ר' **חיים מודעי** מאיזמיר "ששוחח עם ר' זלמן על כמה מקומות בדברי הרמב"ם". ראה עמ' קכט (בהוצ' ירושלים): כאשר התגלגלו דברים אלה לפני הגאון החכם הכולל ר' חיים מודעי רב באזמיר...

3 בקונטרס אחרון למנחת קנאות (ירושלים תשיח, דף תתרלה, סוף ע"א) כותב ר' **צבי חיות**: שקר העיד המחבר ת"א בשם הגאון **מהר"ז**, כי **לא נמצא מדרש זה בשום מקום**. ובעל ת"א לא ציין ג"כ באיזה מדרש ובאיזה מקום נמצא זה.

בהגהות כבוד מלכים (לר"ז לייטור) מציין למשנת ר"א, עמ' 121 (וכבר קדמו בזה הר"ש ליברמן בקובץ רמב"ם [פישמן], עמ' קב [פגנציה שניה], הערה א). ועיין שו"ת הרמב"ם, סימן ככד, שרמז לס' ה"ד וכתב: "כמו שתראה בברייתא דר"א". ועיין הצופה להמגיד, שנה ח, עמ' 15.

במשנת רבי אליעזר, ניו-יורק תרצד, עמ' 121: **חסידי או"ה**, כיון שהן עושין **שבע מצוות** שנצטוו בני נח עליהן, הן וכל דקדוקיהן, **הן נקראים חסידים**. בד"א, כשעושין אותן ואומרים, מכח **שציוה אותנו אבינו נח מפי הגבורה** אנו עושין. ואם עשו כן הרי הן יורשי העוה"ב כישראל... אבל אם עשו שבע מצוות ואמרו: מפי פלוני שמענו, או מדעת עצמן שכך **הדעת מכרעת**, או ששיתפו שם ע"ז, אם עשו כל התורה כולה אין לוקחין שכרן אלא בעוה"ז.

ובתשובות הרמב"ם (פריימן), סימן ככד, עמ' 370: שכל מצוה שיעשה אותה הגוי נותנין לו עליה שכר... לא שיעשה אותה מפני צווי אחר, או מפני שנסתכל בשכלו ועשה כן מפני שנראה לו, כמו שנתבאר בברייתא של ר' אליעזר בן יעקב [צ"ל: בר יוסי - הגלילי], כמו שביארנו בסוף חיבורנו הגדול⁴. ופריימן, שציין לע"ז סד ע"ב, לא ירד לעומקם של דברים.

בהגהות רצ"ח על הרמב"ם מגיה: **אלא** מחכמיהם, וכה"ג בתשו' מהר"ם אלשיך. אולם טעות היא וצ"ל: **אלשאקר**, כמו שהוא לנכון בתו"נ (הנ"ל). וכ"ה בציוני מהר"ם ובהגהות בן אריה (הוא מציין את סימן התשובה - ק"ז - ומציין גם למגילה טז ע"א) ובהגהות מעשה רב.

גם בתוספות-יום-טוב לאבות ג, יד מגיה: **אלא**. ומהר"ם אלשאקר בתשובותיו (סימן ק"ז) מצטט את דברי הרמב"ם **שתי** פעמים (בדפוס סדילקוב 1834, דף נה רע"ב; ודף נח רע"ד), ובשתיים הנוסח: **אלא** מחכמיהם.

וראה כבוד אלוקים, לר' **יוסף ב"ר שם-טוב**, פירארא שיו, קרוב לסוף הספר הוא מצטט את דברי הרמב"ם בנוסח שונה: אבל אם עשאו מפני הדעת אין זה גר תושב ומחסידי אוה"ע, אבל מחכמיהם. (כבר העיר ע"ז ר"מ שטרשון, פרחי צפון, ח"ב, עמ' פד).

גם בספר מעשה אפד, לר' **פריפוט דוראן**, וזין תרכה, עמ' 3, העתיק: **אלא** מחכמיהם. וכ"ה גם בכ"י התימנים ובכ"י המבורגר (פפד"מ תרנ). ראה: אחרית דבר של **משה לוצקי**, למשנה תורה, הוצאת שולזינגר.

4 במהדורת בלאו, סימן קמח, עמ' 282-283.

[ארבע ההערות הוספתי לאחר זמן. עי' גם יודע ספר 709, שציין לספר כבוד אלהים (אלא) ולספר עץ אבות ג טו, בהערה, ולספר יד יהודה על עשרה מאמרות.

ראה גם: רבי מתתיהו שטראשון, מבחר כתבים, ירושלים תשכט, דף רכא, הערה 18. וראה עתה: מ"צ נהוראי, חסידי אומות העולם יש להם חלק לעולם הבא, תרביץ, כרך סא (תשנב), עמ' 465-488.]

[ה]

ב"ה. ירושלים, יד בתשרי תשה

לכבוד הרב י"ל זלוטניק

רמ"נ

אתכבד בזה לקדם את פניו בברכה לרגל בואו ירושלימה עיר הקודש. ולאות הוקרה אכתוב לו בזה כמה הערות אשר רשמתי לפני בעברי על פני ספרו החשוב מדרש המליצה העברית הנדפס פניה"ק בשנת תרצח.

בעמ' 9, שורה 8: ועיין דובזוויץ המציין יארבוק VII 21. –

הכוונה לסה"ש של **בריל** ש"ז עמ' 21 [סימן 1] – שם הוא מציין כמקור לאמרה זו את הספר קצור של"ה הנדפס באמשטרדם תסא, דף יג א. ומתפלא אני איך נעלם מעיניו ה**בדולחים** של בריל שכבר נמצא דבר זה בספר של"ה גופו ור' **יחיאל אפשטיין** אך העתיק ממנו?

בעמ' 24, שורה 4: בידיש אומרים וכו'. –

אצל **ברנשטיין** לא מצאתי בטוי זה אך **בריל** בסה"ש שלו ח"ז עמ' 19 מציין **טנדלוי**: שפרוכווארטער סימן 612. וגם מראה לשו"ת בית יעקב סימן קמב. והנה את הספר הראשון לא ראיתי מימי, אבל השני כן היה למראה עיני ואחשוב לא למותר להעתיק כאן את לשונו: וששאלת על דברת בני אדם שרגילין שאדם אומר לחבירו **אני אהיה בעזרך והקב"ה תחלה** אם יש איסור בזה משום שמתקף שם שמים עם דבר אחר דע שהוא פשוט שאין בזה שום איסור **דלשון זה נתפשט בפי העולם שאומרים הקב"ה תחלה** משום הא דכתיב חרב לה' ולגדעון והקדים ה' לגדעון... אין איסור במה שאומרים **אני בעזרך והקב"ה תחילה** (ר' **יעקב צוזמיר**, שו"ת בית יעקב, [דיהרנפורט] תנו, קד ב סימן קמב).

[שבתי וראיתי בספר בני יששכר (תשרי יא יב): מכאן תוכחת מגולה הוא, שלא לומר, כמו שנוהגין העולם לומר למי שעשה לו איזה טובה, אומר לו הש"י ואתה עשו לי הטובה הזאת. וזה אסור, דהוי משתף ש"ש וד"א. הצגתי זאת בכאן, למען ישמעו וייראו.]

לעמ' 30, שורה 25 –

קמינקא חזר על הדבר הזה גם בסיני כרך ג, עמ' קלז (חוברת א. סיון תרצח), וכבר קדמו בזה **רש"א ורטהימר** במדרש חסירות ויתירות הנדפס בירושלים תרנט, עמ' לט, הערה תעט. ומשניהם נעלמו דברי **רצ"ח**.

בעמ' 31, שורה 2: אני מעתיק לפי "אוצר מדרשים". –

אייזנשטיין העתיק מס' פליטת סופרים לר' **אברהם ברלינר**, מינץ תרלב (עמ' 39). ויש גם נוסח שני: כיון שנעשה אדם **רשע** למטה נעשה **רשע** למעלה. והוא נמצא

במחול"י הוצאת ורטהימר (הנ"ל) סימן קיד. ובהוצאת **אברהם מרמרשטיין**, לונדון תרע"ז, עמ' 44.

שם, שורה 27: ושמעתי שהכונה וכו'. –

סתם **מהרצ"ח** ולא פירש ממני שמע. ואני אפרש, הוא שמע – כלומר: ראה – דבר זה במכתבו של ר' **שמשון בלון** אליו, נדפס בסוף ספר שבילי עולם להנ"ל. (אגב: הדבר נעלם גם מעיניו של הרב **י"ל הכהן פישמן** – המשוטטות בכל, ראה: סיני כרך ג, עמ' קלז בהערה).

שם, שורה 30: עכ"ל. –

בדק"ס וכן ביד רמ"ה לסנהדרין שם, הגירסא: כיון שנעשה אדם רש מלמטה נעשה **רשע** מלמעלה. וכן הועתק המאמר גם בילקוט איוב, רמז תתקכד.

לבסוף אעיר, כי מאמר זה, בנוסחאות שונות, נמצא עוד: (1) בפירוש ר"י עקנין לאבות, עמ' 16; (2) בפ"ר נחמיאש, דף ה ע"ב; (3) בפ"ר הנגיד, ירושלים תשד, סוף עמ' ט; (4) בפירוש המאירי, פ"א מ"י (דפוס שלישי: וילנה [תרע"ב] עמ' 91; 5) ובפ"ר אברבנאל שם. ולדעתי לקחוהו כולם מפיה"מ לרמב"ם. ובספרי אוצר נחמד ערך כיון שנתמנה הארכת ביזה. וראה גם במישור, גליון רכ, עמ' ח.

בעמ' 37, שורה 21: ו"בתלמיד צחקן" כל זה נסיתי בחכמה, כי אין חכם כעל [כבעל] הנסיון. –

מדוע לא ציין את המקום בדיוק? והנה אני לא ראיתי את הוצאת אמשטרדם – אבל היה בידי דפוס פפד"א תקנה "כמו שנדפס מקדם באמשטרדם" (וכנראה, גם הפגציה אחת היא, שכן ראיתי לכב', להלן עמ' 48, הוא מצטט מתלמיד צחקן דף יט ע"א את הפתגם: לא הגב יתלה וכו' וכן הוא בדפוס פפד"א באותו הדף והעמוד). – ומצאתי שם את המאמר הנ"ל בדף לג ע"א, אבל בנוסח מתוקן, כלומר: כבעל ולא כעל. משער אני, ש**ריא"מ** לקחו מהקדמת הספר מעשה אפד עמ' 25, שכתב: כי אין חכם כבעל הנסיון, וכל זה נסיתי בחכמה.

בעמ' 43, שורה 13: מגדולי המפרשים של הש"ע נלאו למצוא מקור לאמרה זו. – אינני יודע מי המה "גדולי המפרשים של הש"ע"? אבל זאת יודע אני, שהבאר הגולה מציין לשו"ת הרמב"ן סימן רפב. ומחבר הש"ע בעצמו הביא את דברי הרמב"ן באריכות בספרו בית יוסף לטור יו"ד שם. התשובה נמצאת בין תשובות הרשב"א המיוחסות להרמב"ן, סימן רפב. (אגב: כ"ה רק בדפוס ויניציא רפג – ואולי גם בדפו"ר (קושטא) אשר לא ראיתי? – אבל בדפוס ורשה תרמד הוא סימן רפג.) ושם כתב: ואותם שאין מתחילין בב"ד...

שם, שורה 15: בזוהר כי תצא וכו'. –

אין זה בזוהר כי אם ברע"מ. **והגר"א** בהגהותיו ליו"ד סימן קעט סק"ד ציין לזוהר, פינחס, רלד ע"א. (שם איתא: לית סימנא טבא בשני וברביעי.) ובשורר ברכה ליו"ד שם ס"ב מביא את הרע"מ, עקב, רעג ע"א: והא תנינן אין מתחילין בשני ואין

מסיימין ברביעי, דהיינו בב"ד (שני מקורות אלה מובאים גם בתורה שלמה!) **והחיד"א** מסיים: ובתחלת דרך חיים כתב **דהגם דאפשר להקל ביום ב', ביום ד' נכון להזהר**. ואיני יודע, לפי שעה, לאיזה "דרך חיים" כיון? אם לזה של הר"מ **די לונזנו**, או לפירוש על פרקי אבות של **המהר"ל מפראג** הנקרא ג"כ בשם זה, או אולי כונתו לספר שלישי שאינו ידוע לי? – ויש לברר את הדבר, כי מענין מאוד לדעת טעם החילוק בין שני לרביעי, דבר שאינו ידוע לי ממקורות אחרים.

שם, שורה 25: עיין בתולדות יצחק וכו'.

רבינו בחיי בפירושו עה"ת כותב: וכיון שמחלוקת וגיהנם נבראו בו ביום, למדנו שהוא יום מזיק, ולכן **אסרו חז"ל להתחיל כל מלאכה בו ואמרו** אין מתחילין בשני". ונעתקו הדברים כמעט **מלה במלה** בתולדות יצחק. ובחזקוני (בראשית א ז) כתב: **אמרו רבותינו** אין מתחילין בשני... **וכמו כן אומרים** אין מסיימין ברביעי. ועיי"ש טעם מיוחד להתחלה וטעם מיוחד לסיום. **והריב"א** במנחת יהודה (בראשית ב ג) כותב בשם הרב **בכור שור** [שוב מצאתי את הדברים האלה בפ' עה"ת לר"י **בכור שור** עצמו, הוצאת **ילינק**, לייפציג 1856, עמ' 5.]: ולפי שנגמר בנין הבית ברביעי **אמרו חז"ל** אין מסיימין בד' שהרי הקב"ה סיים בנינו בד' ושוב לא בנה בנין אחר. **וכן נהגו שהמסיים בד' לא מסתייע להתחיל**. והוא הוא טעמו של החזקוני. (אגב יש להעיר כי שלשתם [כלומר: בחיי, חזקוני ובעל מנחת יהודה. אבל הרב **בכור שור** חי לפני **רמב"ן**] חיו במאה הראשונה לאלף זה, קרוב לזמנו של **הרמב"ן**. – ובספרי אוצר נחמד הארכתי עוד בזה.) וראה גם בהכותב לעין יעקב, סוף מסכת שבת: **שגור בפי הכל** אין מתחילין בב"ד.

בעמ' 44, שורה 1: שמעתי וכו'.

גם אני שמעתי דבר זה כד הוינא טליא ובשם **הגר"א** שמעתי, והשתא דקשישנא ראיתי בספר יוסף אומץ לר' **יוסף יוזפא האן** מפרנקפורט (אשר נתחבר לפני שנת שצ) שכתב: **כן ראיתי שלא היה** [מורי הגאון ר' **הירץ סג"ל** אבד"ק פרנקפורט] **מקפיד להתחיל דברי תורה ביום ב' ולסיים ביום ד', כי אמר בשם הגאון מהרש"ל ז"ל לסימן: ב"ד קודש ילבש, דדוקא עניני חול יש להקפיד על ב"ד** (אני מעתיק ממהדורה שניה, פרנקפורט תרפ"ח עמ' 270–271. – גם פרופ' **אסף** מעתיק דברים אלה בספרו מקורות לתולדות החנוך בישראל, כרך א, עמ' פא. וראה שם הערה 5, שמציין לספרו של **ברלינר** חיי היהודים בימי הבינים, עמ' 52.)

בעמ' 45, שו' 14: כך אומרים בידידי וכו'. – ראה **ברנשטיין**, מענש 44.

בעמ' 46, שורה 5: אין עושר כבריאות. – מובא גם במשלי חכמים, סימן 59.

בעמ' 49, שורה 21: ובמשלי חכמים סימן 85. – שם הנוסח: אמר החכם: אין לי אלא שאני יודע שאיני יודע.

בעמ' 52, שורה 19: של"ה ... אל תבטחו וכו'. – הלשון הזה הוא מספר פרדס רמונים להרמ"ק, שער (כז) האותיות, פ"א. והשל"ה העתיק ממנו, כמו שכתב בראש הקטע:

אעתיק מספר הפרדס... וסמוך לסופו כתב: עכ"ל הפרדס. ובכגון דא צריך להזהר טובא, כי רבים נכשלו בזה שלא השגיחו במש"כ לפניו ולאחריו. ולקחו מן האמצע.

שם, שורה 23: ועיין הנוסח באגרת המוסר... -

לא אתעצל להביא כאן את הנוסח המלא: וחכם אחד היה רוצה לכתוב דבריו על ספר. אמרו לו: מדוע תניח הלבבות החיים ותכתוב דברך על עורות הבהמות המתות.

שם: ועי"ש ובמוסה"פ וכו'. -

הנוסח המדויק של מוסה"פ הוא: [אפלטון אמר לתלמידו] כל חכמה אשר לא תכנס עם בעלה אינה חכמה (ש"א פ"א). אך בספר המבקש **לרש"ט פלקירה** (הוצאת טרקלין, עמ' קב) נאמר: ואמר החכם: כל חכמה שלא תכנס עם בעלה **לבית המרחץ** אינה חכמה. ומזה נראה, כי נשמטו שתי מלים אלו ממוסה"פ בשגגת המעתיקים. וחנוסחתו של **פלקירה** כ"ה גם בהקדמת מעשה אפד, עמ' 18. ועי' אגרת מוסר, לר' **קלונימוס ב"ק** (קבץ על יד, שנה יא, עמ' קח): והנה אמת, כי כל חכמה שלא תכנס עמה בבית המרחץ אינה חכמה. ועי"ש, הערה 114, שגם ר' **ידעיה הפניני** בפירושו על ההגדות [שבמסכת הוריות] בקטע שנדפס ברבעון הצרפתי [כרך כ, עמ' 245-248] ע"י **ניבואיר** - מרמז עליו. והנה הקטע הזה נדפס מחדש (בהשמטות) ע"י פרופ' **אסף** בספרו הנ"ל, כרך ב, עמ' לג-לה, ושם אנו קוראים על הרב **רבינו משלם**, בעל ההשלמה, כדברים האלה: חכמתו עמדה לו... ונכנסת עמו במרחץ (סוף עמ' לד). ויש לציין גם למחברות עמנואל, יט, 148: המדע אשר לא יעבור הנחל עמך / לא יתיחש על שמך. ובמעלות המדות, 99: החכמה הולכת עם האדם בכל מקום אשר ילך (חכמה וסכלות, 137). מאמרו של **אפלטון** מובא גם באגרת התשובה לר' **יצחק לטיף**, קבץ על יד, שנה א (תרמה), עמ' 60. וראה שם, עמ' 70, הערת **דוד קופמן**, לעיין בצדה לדרך, דף יד, ובס' אור ה' **לקרשקש**, דף א.

בעמ' 54, שורה 20: והספר [מעבר יבק] נדפס ראשונה, **לפי ש"ש**, בשנת ישע"ו. - אני ראיתי את הדפוס הראשון ונכון הוא שכתוב על השער: פה מנטובה... שנת ישא ברכה מאת יי' וצדקה מאלהי ישעון.

שם, שורה 24: (ואמנם כדאי לראות איך הם הדברים בדפוס ראשון). - בדקתי **בדפוס ראשון**, וראיתי שם בדף קיג ע"ב **אותו הנוסח שבכל הדפוסים**.

בעמ' 60, בסופו: טביוב... מלועזית. -

דוכס (ראבבינישע בלומענלאזע, עמ' 276, סימן 51) אינו מכיר את הנוסח העברי. אבל **בוקסטורף** (עמ' 324) מביאו, מבלי שיציין את מקומו.

(הערה זו אני מעתיק מ**בריל**, סה"ט, ח"ז, עמ' 22, סימן 8. - כי הספרים הנ"ל לא ראיתי מימי.) [עתה בא לידי ספרו של **דוכס** וז"ל: אם הדבור כסף - אומר משל **ערבי** - השתיקה זהב. **פרייטג** PROVERBIA ARABUM, III, S. 92, NO 548. והובא אצל

טנדלוי, מספר 825, עמ' 276. גם **יהודה** מביא את המשל הערבי בספרו, ח"א, מספר 194. והעברי נעלם ממנו.]

בעמ' 61, שורה 8: כהנא תרמ"ז, מביא, שנמצאת בס' "כד הקמח". – גם **טביוב** מביאו, וכמובן העתיקו **מכהנא**. ויש להעיר, כי בכד הקמח הובא פתגם זה בשם חכמי המוסר.

שם, שורה 18: ועי' ערוה"ש... גי' בויק"ר... משתוקא כאבן טבא. – גם לפני **אברבנאל** היתה גירסא כזאת. ראה פירושו לאבות פ"א מ"ז (ושם: שתיותא במקום "משתוקא"). ויש להוסיף, כי בספר טהרת הקודש (דפוס שני, בליזורקע תקסו, דף יז ע"ד) מובא פתגם דומה לזה בצורה חרוזית: דבור הרב בכל מקום מזיקה / ולעולם טובה ממנה השתיקה (ראה: **בריל** שם). הערה:

ספר טהרת הקודש לר' **בנימין וואלף ב"ר מתתיהו**, כולל הנהגות ומוסר בשני חלקים, נדפס לראשונה באמשטרדם תצג, ושנית בבליזורקע תקסו (אגב: אצל **בן יעקב**, אוצה"ס, ט, 9, הוא נרשם בשם **טהרות הקדש**). – ויש בו כמה דברים חשובים לתולדות ישראל בימים ההם. פרופ' אסף (בספרו הנ"ל, כך א, עמ' קפה-קפח) העתיק ממנו כמה דברים הנוגעים לתולדות החנוך בישראל. מלבד כמה אמרות ובטוים המפוזרים בכל הספר, הקציע המחבר מדור מיוחד (מדף יז ע"ג עד יח ע"ד) 444 "מאמרי החכם", מסודרים בסדר א"ב. בהקדמתו הקצרה הוא אומר, שאסף את המאמרים אשר "המה מפוזרים בהרבה ספרים ... ורובא דרובא מהם נמצא גם בשל"ה... וקצת מהם **משלי**". אני משתמש במהדורה השניה. **בריל** השתמש, כנראה, במהדורה הראשונה וציין את הפתגם הנ"ל לדף יד ע"ב.

בעמ' 66, שורה 7. האמת כבדה. –

טביוב (948) כותב: האמת כבדה, על-כן נושאה מעטים. משל מפורסם (**מתורגם מלועזית**) [ההדגשה שלי] ונמצא כבר בספר מדרש שמואל (על פרקי אבות) לר' **שמואל די אוזידה** (לערך שנת שלה). עכ"ל. (באמת נדפס הספר לראשונה בויניציא שלט. זמן חברו לא נודע לי.)

והנה **ביאליק-רבניצקי** (III ק) העתיקו **מטביוב**, כרגיל. **הימן** (עמ' 213) העתיק ג"כ **מטביוב**, בשינוי לשון קצת, כדרכו בקודש שהוא קונה הכל בשינוי השם – או: בשינוי מעשה. גם **וכסמן** (429) העתיק **מטביוב**. ואף אחד מהם לא ציין את המקום בדיוק איפה נמצא זה במדר"ש? אבל אם נשתמש בכלל הידוע לנו ש**טביוב** העתיק הרבה דברים **מכהנא**, אז נמצאנו על נקלה אצל האחרון (תרמז נא). אך **כהנא** הביא את הפתגם **בלשון זכר** כמו שהוא כתוב במדר"ש, ו**טביוב** שבעל לשון הוא מצא לנכון לשנות את הנוסח מזכר לנקבה. אבל מתפלא אני על **כהנא**, שלא ראה, כי הקטע ההוא במדר"ש (פ"ד מ"ב) שבו מובא הפתגם הזה, הוא מועתק כולו מפ' המאירי לאבות. ובאמת נמצאנו שמה (בדפוס וילנה, עמ' 190) בשם חכמי המוסר.

ואני מצאתיו גם בפירושו לספר משלי יז ה (דפוס שלישי, פיורדא תרד, עמ' 168) בשם חכמי המערב. [שוב מצאתיו בפירושו לפ"ג, פסוק יח (עמ' 27) ג"כ בשם חכמי המוסר]. ובספר משלי חכמים סימן 9 נאמר: האמת כבד, על כן **נשאוהו** מעטים. **יהושע שטיינברג** יצר לו מזה חרוז הפכי: קל כמוץ השקר / לכן רבו נושאו לאין חקר (משלי יהושע, יט ה - מהדורה רביעית, וילנה תרנ"ד, עמ' 108). והחכם **מ"ח** כותב: שקר קל מסובים / לכן נושאו מרובים (המגיד, ה, [תרכא-תרכב], 280).

בעמ' 69, שורה 17: והגדול מי שחטאו ספורים. – בצורה זו אנו מוצאים את הפתגם גם במשלי חכמים, סימן 2.

לבסוף אעיר עוד, כי האמרה: אל תשליכו הפנינים לפני החזירים, שנדפסה בסוף עמ' 57, מקומה הראוי הוא בעמ' 54, לפני הפתגם: אלהים הוא הטבע.

יש לי עוד כמה הערות לספרו והמה בכתובים אתי, אבל כעת מוכרח אני לסיים מפני קדושת החג. ועוד חזון למועד. אקוה כי עוד נחליף מכתבים בינינו. ועתה אקצר ואומר שלום למר, שלום לתורתו ושלום לספרו.

הכ"ד מוקירו ומברכו בשמחת החג ובגמר **חתימה טובה**

שמואל אשכנזי

נ"ב

המכתב נתעכב אצלי עד היום, כה בתשרי תשה. והיום דפדפתי קצת בספרו מאמרים וראיתי שם בעמ' 60 הוא מוסיף לדבר בענין אין מתחילין בב"ד. בין השאר הוא כותב שם כדברים האלה: והיה הדבר תמוה בעיני מאוד איך עין הגר"א, החיד"א, ועוד, לא הבחינה טעות שכזו ולא הראו על המקור הזה. –

והנה כבר הבאתי למעלה, **שהגר"א** מציין לזהר, פינחס **והחיד"א** מציין לרע"מ, עקב, ומה שלא ציינו לפ' תצא הוא פשוט, מפני שנעלם מהם לפי שעה. ותירוצו של מר לא נהירא לי, כלומר לא סבירא לי. הנמוק אגיד לו בע"פ.

עוד הפעם מוכרח אני לחזור ולהגיד לו מה שכבר אמרתי לו במו פ', שספרו מצא חן בעיני מאוד, מפני שגישתו "לפתגם ולאומר, היא אחרת מזו של מרבית הסופרים שעסקו במקצוע זה. וביחוד איננו מסתפק תמיד בתפקיד של 'מראה-מקום' גרידא" (לשונו של מר, בהקדמתו לספר, עמ' 5).

בכל הכבוד

הנ"ל

[תיד]

ב"ה. ירושלים, אור לשנים עשר באייר תשלו

לכבוד עורך אור תורה

מכובדי,

נזדמנה לידי חוברת צח (ניסן תשלו) של ירחונך הנכבד. והרי כמה הערות:

(א) בעמ' תנט קורא אני שהסכמת לחבר ספר על הגש"פ ובסופו שה"ש עם תרגום יונתן מתורגם ללה"ק צחה ובהירה, להחזיר אבידה לבעליה, להיות מובן לבני דורנו פשוט וישר, ולא יהא כאיגרתא דלא מיקריא וכחלמא דלא מיפשר. – ועל כך אמינא לך יישר כוחך וחילך לאוריתא. ואולם זכרתי ימים מקדם, כאשר הראה לי ד"ר **משה זידל** ז"ל **תרגומו שלו** ושחתי לו: אף אני נסיתי כחי בימי חרפי בתרגום התרגום עד שנודע לי כי כבר קדמוני אחרים. בשנת תרמו כתב ר' **ברוך** ב"ר פינחס ב"ר מרדכי **חזן** בעיר חלבג'א מגילת שיר השירים עם תרגום עברי של התרגום הארמי. כה"י שמור בבית הספרים הלאומי בירושלים (HEB. 8° 1035). בשנת תרפח נדפס בתל-אביב תרגום התרגום מאת **אז"ר**. בשנת תרצו נדפס בלאדז "ספר תרגומא דהתרגום ... ביאור התרגום מנביאים וכתובים וגם חמש מגילות ... חֲבֵר ... ע"י **משה גינצבורג**" (דפוס צלום: תל-אביב תשל"א). בשנת תשה יצא בנויורק תרגום כתובים מבואר ע"י **פנחס חורגין**. בשנת תשז הוציא **יצחק יהודה מלין** בחיפה ליקוטי אגדה מתוך התרגום הארמי למגילת שיר השירים.

(ב) בעמ' תס: שני אלפים תי"ג וכו' ועם הכולל וכו'. – לדעתי אין צורך ב"כולל" והחשבון פשוט: 1599 ועוד 814 הם 2413!

(ג) בעמ' תסב: על כן ייסד הפייט וכו'. – הוא ר' **שלמה** ב"ר יהודה **הבבלי**, בסליחתו הפותחת אך כך מקוה ישראל ה' (שורה כה). ומן הענין לציין כי באי"כ"ר (ס"פ לג): א"ר אחא. כשם שלא גלו ישראל אלא ברודף מלא, כך אינן נגאלין אלא **בגואל מלא**, דכתיב ובא לציון **גואל** (ישעיה נט כ), מלא כתיב. ולא מצאתי לו חבר לנוסח רש"י לא בדפוס המקרא ולא בכ"י. ושמא נִתְּפֵן הפיטן לומר: **רדיפה** מלאה נתקימה בנו ואֵלו **גאולה** מלאה לא באה עדין.

(ד) שם: וידוע מ"ש המפרשים ז"ל שאין מתחשבים בגימטריא וכו'. – עי' ספר הגאולה לרמב"ן בראשו ובסופו.

(ה) בעמ' תסג: **והרמב"ם** באגרת תימן וכו'. – קדם לרמב"ם **ראב"ע** בפירושו הקצר לשמות א ז: והאומרים על מלך ישמעאל שמספר במאד מאד כשמו בגמטריא, מה יעשו בזה שהוא כתוב על ישראל? וחלילה שידבר הנביא בגימטרון או ברמיזות [נ"א: בגמטריאות וברמיזות. נ"א: בגמטריא וברמיזה].

(ו) לעמ' תסד, הערה 1. – ספר מעשה אפד **נדפס** בשנת תרכה בוויין, ובעמ' 11-12 נמצאו הדברים בענין מקדש יה. בעל מנחת שי קרא לספרו בשם גִּדְר פרץ וכתב לו

הקדמה ארוכה בשם מקדש יה ובראשה "פתיחה קטנה לקוחה מאפודי". **נורצי** השלים חבורו בניסן שפו ולא נדפס אלא בשנים תקב-תקד במנטובה ע"י ר' **רפאל חיים באזילה** אשר צרפו לתנ"ך וקרא לפירוש בשם מנחת שי ואת ההקדמה **השמיט**. והיא נדפסה בשנת תקעט בפיסא בשם מקדש יה. ובשנת תרלו נדפסה שנית בוויין, מתוך **כתב-יד**.

בברכת התורה

שמואל אשכנזי

[תטו]

ב"ה. ירושלים, אור לשנים עשר באייר תשל

לכבוד ר' **יצחק איתאל**

מכובדי,

אסתר, בת אחיך **שלום**, המנוח, הביאה לי שלשום שי ממך, גליון חג הפסח של הליכות, ובו מאמרך על השום בפסח. צר לי כי לא אוכל לעיין בו כראוי, אך בקריאה ראשונה נראים דבריך וקבל נא תודתי וברכתי בצרוף כמה הערות:

(א) מדברי מגן אברהם (שהבאת בסימן ג) מוכח להדיא **שמותר לאכול שום בפסח**. ואינו אסור אלא אם כן נחתך בסכין חמץ.

(ב) ואף ר' **שמשון בכרך** מתיר לאכול (לאחר הדחה) "בשר יבש שנמלח קודם הפסח וחתכו תוך המלח **שומים** בסכין ... אפילו לא היה הסכין מקונח ... מחמץ שעליו" (שו"ת חוט השני, סימן נה).

(ג) בחיי אדם (כלל קכז, סעיף ז) כותב ר' **אברהם דנציג**: נראה לי פשוט, דמה שיש נוהגים **שלא לאכול צנון ושומים, שאין לזה שום טעם וריח**, מותר להתיר להם בפשיטות, דודאי בזה לא שייך שום סייג.

(ד) ובשדי חמד (מערכת חמץ ומצה, סימן ו, סעיף ט) כותב המחבר: ובמה שנהגו ההמון שלא לאכול שומים בפסח - ראיתי בספר ... חמדת משה ... שנתעורר לעיין במה שנוהגין הרבה בני אדם שלא לאכול שום בפסח ... וכתב ... שבהמשך הזמן דבר עם כמה מורי הוראות **ולא אחד בהם שידע טעם למנהג זה**. רק שמע, שיש חשש, שהעכומ"ז שורין את השום בשכר. ואין רוח חכמתו נוחה בשמועה זו ...

אגב אעיר, כי בספר טעמי המנהגים (קונטרס אחרון, סימן תקנה) נשתבשו דברי שדי חמד והובאו בצורה מסולפת, כאלו "הרב **שב יעקב** ... דיבר עם כמה מורי הוראות" וכו'.

(ה) בסיום המאמר צ"ל: מידידי הרב **דב זוננפלד** מירושלים שמעתי, שבבית אבי אביו רבי **יוסף חיים זוננפלד** וכו'.

וה' יאיר עינינו בתורתו ונזכה ללמוד וללמד לשמור ולעשות

בברכה

שמואל אשכנזי

[תטז]

ב"ה. ירושלים, ראש חודש סיון תשלז

ר' **יעקב [אורבך]** היקר,

בשעתו אמרתי לך כי ענין רבות רעות צדיק זכור לי מספרי **חיד"א**, אך יגעתי ולא מצאתי מקומו. עתה הקרה ה' לפני ששה מקומות בארבעה מספרי חיד"א, בהם הוא חוזר על ענין זה. את ארבעת הספרים הדפיס המחבר בליורנו בשנים תקנב-תקסג ואלה שמותם: פני דוד (תקנב. וילך, סימן ג). דבש לפי (תקסא. מערכת ר, סימן יט). יוסף תהלות (תקסא-תקסב. מזמורים מ ס קח). כסא רחמים (תקסג. על אבות דרבי נתן, פרק יב).

חיד"א מביא את הדברים מתוך ספר לב אריה [על התורה וחמש מגילות, לר' יהודה אריה ליב בר' יהושע האשקי, ווילהרמש דארדף תלד], פרשת וילך, משם גדול אחד. ודרשן זה מאריך בדרוש לפרש כמה כתובים על יסוד מנין תרעו **שלא היה ולא נברא!** ואף חיד"א מוסיף "ציצים ופרחים לתורה" על יסוד נופל זה...

ואולם מן הענין להעתיק שלוש שורות מדברי חיד"א המשקפים יחסו הבקרתי לדברי קודמיו: ודפח"ח. אך מה שפירש (הרב לב אריה) בזה פ' בראשית וירא ה' כי רבות **רעות** האדם, ר"ל תרע"ו קללות, והאריך בזה, **אין הפסוק כן**, רק רבה **רעות** האדם.

והשם הטוב ישמחנו במועד הבא לקראתנו לשלום

כעתירת שמואל אשכנזי

[תיז]

ב"ה. ירושלים, אור לטוב סיון תשל

לכבוד עורך אור תורה

מכובדי,

לאחר עיון נוסף ראיתי כי מכתבי אליך משנים עשר באייר לקוי בחסר וביתר. ביתר כיצד? תרגומא דהתרגום לא נדפס אלא על ספר **תהלים** בלבד, אף כי בשערו כתוב "ביאור התרגום מנביאים וכתובים וגם **חמש מגילות**"! ושלא כדרכי, סמכתי על קטלוג בית-הספרים ונכשלתי והכשלתי.

והרי החסר: בתרגום כתובים **לחורגין** פרק מיוחד על תרגום שיר השירים (עמ' 117-139). וכעין השלמה לפרק זה פרסם **עזרא ציון מלמד** את מאמרו 'תרגום שיר השירים', בתרביץ, מ (תשל"א), עמ' [201]-215 [ועי' הערותיו של **יוסף היינמן** על תרגום שיר השירים ומקורותיו בתרביץ, מא (תשל"ב), עמ' [126]-129, ותשובתו של **מלמד** בעמ' [130].]

בעמ' [201] מספר מלמד "שהכין לדפוס תרגום ארמי זה בתרגום עברי" ואכן הדפיסו בשנת תשל"א בירושלים: שיר השירים. תרגום ארמי, תרגום עברי ... ערך ותרגם לעברית **ע"צ מלמד**. 76 עמ'. בעמ' 76: נוסח התרגום הארמי הוגה ע"פ הוצאתו של **רפאל חי מלמד** (פילדלפיה 1921), המבוססת על ששה כתבי-יד, ותרגום לכתובים של **אלכסנדר שפרבר** (ליידן 1968).

*

כל זה העליתי על הנייר זה כחודש ימים ולא הריצותיו אליך כי חכיתי למענה על מכתבי, ולא עלה על דעתי כי תמהר לפרסמו בירחונך. אך היום ראיתי בבית-הספרים חוברת צט (איר תשל"ו), ומצאתי בה (בעמ' תקז-תקט) כמעט כל מה שכתבתי לך במכתבי הקודמים. לפיכך אני ממחר להריץ אליך מכתבי זה על מנת לתקן ולהשלים.

לבסוף אודיע צערי הרב על תואר הרב שהקדמת לשמי, ואני לא רב אני ולא בן רב אנכי!

בברכת התורה

שמואל אשכנזי

[תתקעא]

בסיעתא דשמיא / קרתא דשופריא
היום יום ראשון בשבת, ג לחודש הרחמים והסליחות ה'תשסו

לר' **שרגא [פולק]** יצ"ו

ביום החמישי העבר (ל באב) הביא לי בנך שי' מעטפה ועל גבה רשום בכתב ידך:
לכבוד הארז בלבנון הגאון האדיר בקי בכל מכמני התורה ר' שמואל אשכנזי שליט"א.
ויען שמואל... ויאמר אנכי הראה [שמואל א ט יט] בזה לעג לר"ש. ועוד בריש גלי!

בפתחי את המעטפה מצאתי בה פסת נייר ובה ארבע קושיות [שלא מליל הסדר]:

(א) [מה מקור הפתגם] טוב מאוחר מאשר לעולם לא?

(ב) מתי הוחל בכתובה בראש מכתב: בס"ד [און] ב"ה?

(ג) מהו המקור, שאין מברכים שבת שלום בשעת רעוא דרעיון?

(ד) מה פירושה של התיבה תפילה?

אנסה בזאת להשיב על שאלותיך כיד ה' הטובה עלי והיא תנחני ותורני.

(א) אני שמעתי אומרים: בעסער שפעט איידער גארנישט. במקורותינו ידוע לי כעת
ר' **אברהם סבע** בספרו צרור המור, מקץ (בראשית מא ט): וידבר שר המשקים את
פרעה. **מה שהיה ראוי לדבר קודם שתי שנים**. אבל המשל אומר יותר טוב המאוחר
מאשר עדיין לא היה. ראה הוצאת בני-ברק תשנ"ד, דף רסח, הערה כז.

(ב) כעת לא אזכור אלא את ר' **יצחק קארו** בספרו תולדות יצחק, מצורע (אמ"ד תסח, דף
פח ע"א): ולכן נהגו בהתחלת כל כתיבה לכתוב ב"ה. שני' בכל דרכיך דעהו [משלי ג ו].
ואילו ר' **יוסף רחין** כותב: לכן נצרך להיזהר, **שלא לכתוב תיבת ב"ה על ראשי המכתבים**
[מכיון שאות ה היא אות אחת משם הוי"ה] (שו"ת צפנת פענח, ח"ג, סי' קצו).

(ג) נהגו שלא לקבוע מדרש בין מנחה [של שבת] למעריב [של מוצאי שבת] (רמ"א, א"ח,
רצב ב), כי אנו אבילים על מרע"ה, שנגזז באותה שעה (טור אורח חיים, בשם רב **שר
שלום** [גאון]). ומאותו הטעם נהגו שלא לברך איש את רעהו בברכת 'גוט שבת'.

אבל **בכתובים** לא מצאתי מנהג זה אלא בספר מטעמים, לר' **יצחק ליפיעץ**, ווארשא
תרמ"ט, דף 116, סימן עג: טעם **שאין אומרים גוט שבת בשבת במנחה**. משום שאז
אנו אומרים ג' פסוקים של צדוק הדין, שמתו אז ג' צדיקים, יוסף, משה, דוד, ואנו
מראים [עצמנו] כמו (אבילות) [אבילים], ולאבל אין אומרים גוט שבת ושלום.

ומשם הובא בספר מנהג ישראל תורה.

(ד) תחינה. בקשה. וגם צפיה. ויעמד פנחס ויפלל (תהלים קו ל) - התפלל. התחנו.
בקר אערך לך ואצפה (תהלים ה ד). עי' רש"י ורד"ק. ראה פניך לא פללתי
(בראשית מח יא) - לא צפיתי.

ואחתום בצפיה לכתובה וחתומה טובה ולישועה ולגאולה קרובה. ונאמר אמן
המעטיר, שמואל זעירא

[תתקעב]

צום גדליה תשסז

שאלת איבצ"ן*:

בשחרית יום ב' דר"ה, אחרי ובכן ולך תעלה קדושה... בפיוט המתחיל אשר מי יעשה, בנסיון העשירי - העקידה: וצוה יחיד לקשור ידיו ורגליו לרגלה / שלא יבעט מצות כבד לחללה. כלומר: יצחק אע"ה צוה לאביו אאע"ה שיקשור אותו טוב בכדי שלא יתן לו בעיטה ח"ו.

[אין לי אתי פרדר"א. וכפי זכרוני מובא שמה שביום הכפורים נימול אאע"ה, וכן כאן בפיוט הנז', בנסיון השמיני, מביא גירסא זו. ואולי גם הבעיטה מובא שמה.]

ואילו היום, בסליחות לצום גדלי', לפני זכור ברית, בפיוט המתחיל אז בהר מור, ונרשם על זה למעלה עקידה - **לר"ש גבירול**, באותיות עפצ: עמד נא אבי וקשור הטבח / פן אגור מפני האבח / צמדני פן אחלל הזבח. כלומר: שאגרום ח"ו פסול בשחיטה.

לשואל כענין אשיב כהלכה בעזר הצור:

מקורו של **רשב"י** הוא פר"א (לא): אבי. קשרני וקשור שתי ידי ושתי רגלי, בשביל פשיעותא, ואמצא מחלל כבד את אביך. בילק"ש (קא) הנוסח: אבא. קשור שתי ידי ושתי רגלי, **שלא אבעט אותך** ונמצאתי מחלל מצות כבד.

וכן בסא"ר (כז): אוסרני יפה... **שמה אבעוט בך**...

וכן בסא"ז (ב): אבא. כפתני יפה יפה, ותנני על גבי המזבח, **שמה אבעט בך**...

ואילו מקורו של **רשב"ג** הוא מדרש תנחומא (וירא, כג. **בובר**: מו, 114).

וכן במיוחס ליונתן ובתרגום ירושלמי (כב י). וכן בפס"ר (מ).

וכן בספר הישר (וירא): אבי. עקדני מאוד וקשור אותי, ואחר תשימיני על המזבח, פן אשוב ואנוע ואנתק מחזקת המאכלת אשר בבשרי, **ואחלל את קרבן העולה**.

בברכת גמח"ט

שמואל זעירא

* [=אברהם יהונתן בן צבי נפתלי (גוטליב)]

[תתקעח]

בסיוע שמים / פעה"ק ירושלים

ב' לסדר ועשית עליו זר זהב סביב... כפתר ופרח... מעשה חשב,
בראשון לחודש שנים עשר, הוא חודש אדר, במעשי ידיך ארנן לפ"ק*

לר' **יעקב ישראל סטל** יצ"ו

קבל נא תודתי על השי הנאה אשר הגשת לי (בידי **ר"ד וידר** נ"י) באור לחי בטבת, הוא ספר קושיות לאחד (מן) הראשונים עם הערותיך **המרובות**, שבהן הנך ממצה **כמעט** את כל הקשור (גם בדרך רחוקה) לנדון בספר. ועל כך **שא** ברכה / מאת אדון המערכה. דפדפתי את הספר במקצת ונוכחתי לראות כי (כמעט) לא הנחת מקום לאחרים להתגדר בו. ואעפ"כ אתה מצפה לשמואל זעירא שיואל בטובו **לשמחך** ב'מעט הערות כמיסת הפנאי! האמינה לי, שאין כאן ענין של **פנאי** בלבד, אלא, בעונותי, חסרים לי **הכח והמוח** הדרושים לעבודה קשה זו שאתה מטיל עלי.

ואולם לעשות רצונך חפצתי וחפזתי לעיין בספר, מפעם לפעם, ולרשום את אשר יעלה במצודתי, בעזר הצור. והנה עברו ששה שבועות, בהם לא היו לי הרבה הזדמנויות לעיין בספר המלא ענין, אך איני רוצה לעכב יותר. ועתה, משנכנס אדר מרבים **בשמחה**, החלטתי לסכם את אשר רשמתי בשולי הספר עד היום ולהמציאו לידך. והחל"ד, אשר אין השלמות בלתי לו לבדו, יודע ועד, כי התאמצתי למעלה מכוחותי הדלים כדי להפיק רצונך. ומראש אבקש סליחה ומחילה, שמא תמצא בהערותי פגיעה כלשהי בכבודך, סלח נא מחל נא, כי לטובה כונתי ונאמנים פצעי אוהב.

כבר **בשער הספר** אני נתקל בדבר אשר לא יעשה. אתה מכריז ומודיע **בדאות גמורה** שהמחבר הוא "בן דורם של תלמידי מהר"ם מרוטנבורג" בה בשעה שאתה עצמך אינך בטוח בדבר. והמעין בפרק ב של המבוא (המחבר ומקורותיו) יוסיף לפקפק בכך. גם אם נחליט לזהות את ר' **נתן הדרשן** (בסימן שנב) עם ר' נתן **הכהן** דרשן אשר חי בתקופת מהר"ם, הרי אין מחברנו כותב **ששמע מפיו**! מאידך הוא מעיד על עצמו: והטעם שמעתי **מפי ר' ליפמן** (קפו) וסביר מאוד שהכונה **לריט"ל מילהויזן** הידוע כעוסק "בתורת האלפא ביתא ורמזיהם" (דף קנב, בהערה 122)! ובר מן דין, כותב מחברנו (בסימן י): זה הטעם **מצאתי באשיר**! וספר פסקי הרא"ש לא נתפשט בעולם לפני המאה השנייה לאלף הששי. עכ"פ ברור לנו שמחברנו לא היה **חברו** של הרא"ש, אף לא היה **בן דורו**!

במבוא, סוף דף 4, ד"ה הראשון: (אות **קצו**) – צ"ל: קפו.

בדף 5. הערה 16: ... הרא"ש... (נפטר בשנת ה"א **פז**, 1327 למנינם). – הכותב חשב **להתאים** את התאריך **העברי** לנוצרי, אך באמת נלב"ע בחודש **מרחשון** ה'פח! [היום האחרון (כט) חל בארבעה עשר **בנובמבר**!].

בדף 5-6: סודי חומש, שיר השירים, איוב ורות, המיוחסים בגוף כה"י לתלמידי רבי יהודה החסיד (הערה 25): עומד לצאת לאור בקרוב על ידי, אי"ה. – ואני אחכה לו בכל יום שיבוא בע"ה!

בדף 6, הערה 30: למה הדרך להכות העדים בשעת הקידושין – – למה לא יבא שבועות בג'ה'ז' אלא בא'ב'ד' – ראה בפנים, דף ח, סימן יא, ודף קפ, סימן רלא!
לדף ח, סימן יא – ראה מבוא, דף 6, הערה 30

לדף יב, הערה 67 – הרי לך כמה דוגמאות לאות שמשמעה **תבה**:

טא"ח, תקפב: ויש בהם סח **אותיות**, כמנין חיים. ב"י: סח **אותיות**. פירוש, סח **תיבות**. ב"ח: ופירוש אותיות **תיבות**. כלשון רבותינו ז"ל בברכות (לג ע"א) גדולה נקמה, שניתנה בין שתי **אותיות** [רש"י: הזכרות].

ילקוט ראובני, וישלח (266), בשם גלי רזיא: נזדמן יעקב אצלו (אצל עשו) בתג **אותיות** [=תבות] שבתפילין.

כסף נבחר (דף טו ע"ב): איתא בגלי רזיא... התפילין, שיש בהם תג **אותיות** [=תבות].

סדור שער השמים לשל"ה: והנה נמצא ביתגדל ויתקדש... מה שאומר הש"ץ הם מב **אותיות** [=תבות]. אף שנוסחאות ספרדי' ואשכנזי' **אינם שוה**, מ"מ **בשניהם**... הם מב **אותיות** [=תבות]...

לדף יט, סימן לה – הוכפל להלן, סימן קח (דף פז). השוה גם להלן, סימן נה (דף לח-לט).

לדף כד, הערה 170 – במדרש רות רבה (ה יב): ושמת **שמלותיך** עליך... אלו **בגדי שבתא**. מכאן אר"ח צריך אדם להיות לו **שני עטופים, אחד לחול ואחד לשבת**. ע"כ. ואין כאן אפילו רמז קל לשנוי הצבע **ללבן** ביום השבת!

ומצינו בספרי (תצא, רכו): לא יהיה כלי גבר על אשה. וכי מה בא הכתוב ללמדנו, שלא תלבש **אשה כלים לבנים, ואיש** לא יתכסה **בגדי צבעונים**...

הרינו למדים מכאן, שמנהג **האנשים** ללבוש **לבנים** ומנהג **הנשים** ללבוש **צבעונים** – בין בחול בין בשבת!

אמנם בתלמוד הבבלי (פסחים קט ע"א) אנו רואים, שרק **בבבל** לבשו הנשים **בגדי צבעונים**, ואילו בא"י לבשו גם הנשים בגדי פשתן [**לבנים**]. ובלשון **רבנו חננאל**: ושמחת **הנשים** [ברגל] – **בבבל, בבגדי צבעונים; ושבארץ ישראל, בבגדי פשתן**.

עי' גם **רש"י** לע"ז כ רע"ב: **בגדי צבעונים אינן אלא של נשים** (כהגהת הב"ח) [כי **האנשים לבשו לבנים** בין בחול בין בשבת!].

בדף לה סע"ב, הערה 260: הענין הבא נכפל – **בלא שינויים כמעט** – להלן, אות קח, עיי"ש [דף פא, ותרעה **שיש ביניהם שינויים**! השוה גם לעיל, סימן לה (דף יט)].

דף נג ע"ב, הערה 341 [העתק מדויק! להלן, דף צז, הערה 668. ובשנוי קל, בדף רד, הערה 655]: מיהו יש שמתפללים 'אתה בחרתנו', וכן שמעתי על **גאון אחד** שהיה מסדר תפילת **יוצר** דשבת ב'אתה בחרתנו'. – א) יש להסביר למעיין, שיוצר פרושו:

שחרית. (ב) בגליון אור זרוע, אשר חנני א', רשמתי: שמא רשאים אנו לנחש שאותו **גאון** הוא רבן של ישראל, אשר נהג כך, לעדותו של **ראב"ן הירחי** בס' המנהיג (הלכות שבת, סימן כא וסימן מט).

וז"ל (במהדורת **רפאל**, דף קנ): רשז"ל [=רבנו שלמה זכרו לברכה] לא היה אומר ישמח משה והיה אומר אתה בחרתנו והיה מזכיר ואומר שבתות למנוחה, כי לא היה יודע מה עניין לשבת ישמח משה. ורבינו יעקב [=רבנו תם] מ"כ [=מנוחתו כבוד] החזיר הדבר ליושנו...

ולהלן (דף קעו): ואני אומר, שגם באתה בחרתנו יש כעין ישמח משה... וראוי לאומרו בשבת. גם ר"ש [=רבנו שלמה] נהג לאומרו...

השוה גם מחזור ויטרי (דף 105, סימן קלב. במהדורת **גולדשמידט**, דף רלד-רלה): מן הדין הוה לן למימר בשבת גמירא [?] אתה בחרתנו... נמצא, דדינא הוה למימר אתה בחרתנו בשבת...

בדף סו, סימן עג: למה נהגו העולם לקרוא שבת הגדול [לשבת שלפני חג הפסח], יותר משאר שבתות. – כדאי להעיר, שיהודי **איטליה** קראו כן גם לשבתות שלפני **חג השבועות** ו**חג הסוכות**. כאשר העיד ר' **צדקיה בר' אברהם הרופא** בספרו שבלי הלקט (סימן רה) ובספר תניא (רבתי) (סימן מב): **וכן נהגו לקרות שבתות שלש רגלים.**

ובמחזור רומא יש יוצר לשבת הגדול של **שבועות**. וכן יש בו אזהרות, מרבי שלמה ז"ל, ופירושם, אומרים אותם בשבת הגדול של **שבועות**.

גם במנהג קורפו יש סדר לשבת הגדול של **שבועות**. ובסדרים (כ"י) מוסבר: **שבת שלפני שבועות** נוהגין כאן לקרא אותו שבת הגדול... על שם הכרזת **התורה**, שנתנה **בשבועות**, שהיא גדולה מן הכהונה ומן המלכות. לכן נוהגין לומר **בשבת זו** יוצרות ורשות, כמו בשבת הגדול של **פסח** (כתר שם טוב, **לרש"ט גאגין**, כך א, קידאן תרצד, דף קעז).

אף לשבת שלפני ראש השנה קראו שבת הגדול, כנראה, משום שהיו מתקבצים לשמוע דרשת החכם. כ"כ ר' **שלמה בן היתום** בפירושו למסכת משקין (ברלין תרע, דף 15): ר' ינאי הוה ליה ההוא תלמידא, דכולי שתה הוה מקשי ליה בבית המדרש, בשעת הלימוד, מיהו בשבת הגדול שלפני **פסח** ו**עצרת** וראש השנה ו**סוכה** [=וסוכות] לא הוה מקשי ליה, מפני שמתקבצין כל העם לשמוע הדרשא מר' ינאי.

השוה מה שכתבו בשם **רבינו יצחק יוסקוטנו מארץ הגר:** לפי שמאחרים העם בשבת שלפני הפסח **לשמוע הדרשה** עד אחר חצות... נראה בעיני העם היום **גדול** וארוך יותר מיום אחר, ועל כן קראו לשבת זה שבת **הגדול**... (הפרדס, דף שסג. ומשם בכמה ספרי ראשונים ואחרונים). ובמהרי"ל: וזהו אחד מן הטעמים שנקרא שבת הגדול... לפי שמאריכין בו... **בדרשות**.

[אגב אעיר, שבספר צפנת פענח, **לר"י מפולנאה**, בפרשת תרומה (דף פה ע"ב) הובא: דכתב **הכלבו** שנקרא שבת **הגדול**, לפי שהיו דורשין הלכות פסח, שהם הלכות **גדולות**... ובכלבו אין **זכר לזה**! נראה, שהמחבר ראה את הדברים בספר צדה לדרך,

לר' **מנחם בן זרח** (מאמר ד, כלל ג, פרק ג): וי"א, לפי שבשבת הזה היו מתקבצות **קהלות** גדולות, כדי לשמוע הלכות הפסח, ולכן קראוהו שבת הגדול, לשמוע **הלכות** גדולות.]

ומן הענין לציין, **שבכל שבת** אנו אומרים בברכה שלישית של ברכת המזון: רצה... במצות יום השביעי, **השבת הגדול** והקדוש הזה, כי יום זה **גדול** וקדוש הוא... [ובתקופת הגאונים היו אומרים גם בתפלת העמידה לשבת (במקום ישמח משה): ומאהבתך... נתת לנו ה"א את יום השביעי **הגדול** והקדוש הזה באהבה **לגדולה**... (סדר רב עמרם, דף כה סע"א-רע"ב, במהדורת קורניל).]

כן יש להפנות לדברי ר"י **אברבנאל** בפירושו לשמות לא יג: השבת ירמוז אל **העולם הרוחני**... קראוהו חכמינו ז"ל **שבת הגדול**, ואמרו עליו מי שטרח בערב שבת, יאכל **בשבת!**

וכבר מצאנו **במשנה הקדומה** (סוף מסכת תמיד): **בשבת** היו (הלויים) אומרים מזמור שיר ליום השבת, מזמור שיר **לעתיד לבוא**, ליום **שכולו שבת** (ו)מנוחה לחיי העולמים.

בדף פז ע"א, הערה 572: הענין נכפל, בלא שינויים כמעט, לעיל, אות לה. – הש' גם ס' נה (דף לח-לט).

לדף צז, הערה 668 – **העתק** הערה 341 בדף נג ע"ב!

לדף קטז ע"א, הערה 821 – המעיין בהערה זו **יבין**, שלפניו **שני ספרים**: **האחד** 'פירוש דעת זקנים' לבמדבר כח כה, **והשני** 'פירוש רבותינו בעלי התוספות' לבמדבר כח ט! ולא יעלה על דעתו שמדובר באותו ספר.

והרי פשוט וקל לכתוב: וכך, בשינויי לשון קלים, בפירוש **לפסוק ט!**

לסימן קצ [בסופו צ"ל: **כלום** (במקום 'כולם')], הערה 150 (דף קנד ע"ב) – ראה ערוך השלם, חלק חמישי (דף לב סע"ב – לג רע"א), ערך לחיי.

לדף קעח ע"ב, הערה 399 – מן הענין לציין, כי אחת מנשי דוד [צאצא ליהודה!], אם שלמה, שמה (בספר דברי הימים א ג ה): בת-שוע בת **עמיאל**. הלא היא בת-שבע בת **אליעם** [אותיות **עמיאל!**] (בספר שמואל ב יא ג). [שבתי וראיתי **ברד"ק** לד"ה: לבת שוע בת עמיאל. היא בת שבע בת אליעם. ויש שהיו קורין אותה בת שבע, ויש בת שוע, כי **קרובים** הם. וכן עמיאל ואליעם אחד הוא, אלא שהאותיות הפוכות. עכ"ל הפרשן הקדמון רבי **דוד קמחי**. ואמרתי: ברוך שכונתי לדעת גדולים!]

בדף קעט ע"ב, ראש הערה 411: נצבת בת **עדאל** – לדעתי [אשר חנני החונן לאדם דעת] יש לנקד אות ד בחיריק, הוא עדיאל הנזכר בספר דברי הימים כשם של **שלשה** אנשים בתקופות שונות. השם עמיאל (בנוסח מחברנו) אף הוא נזכר במקרא כשם של **ארבעה** אנשים [ראה גם לעיל, להערה 399].

את 22 המלים **האחרונות** [והיא היא אם דוד וכו'] **יש למחוק**, למען כבוד **הגחיד"א**, שלא יחשוד בו הקורא התמים, כי נעלם מזכרונו מאמרו של רב במסכת בבא בתרא!

ומן היושר לכתוב במקומן את 25 המלים הבאות:

אמנם **הגחיד"א** מעיר: ומ"ש דהצללפונית היתה אשת ישי, **אמו של דוד** המע"ה, הנה בש"ס בתרא דף צא אמרו, דצללפונית אמיה דשמשון, ואמיה דדוד נצבת בת עדאל. ואגב, שמא רשאים אנו להוסיף, כי מצינו בספר דברי הימים (א ד ג, ביחוס בני יהודה): ושם אחתם הצללפוני! ובפירוש **רד"ק**: מה שהזכיר **אחותם**, וכן הזכיר למעלה [ג יט] בבני זרובבל: ושלמית **אחותם**, אולי... היו **בעלות השם בדורן** ונשים חשובות. לכך הזכיר, כמו סרח בת אשר [בספר בראשית (מו ז): ושרח **אחתם**].

בסוף ההערה: שבבא בתרא – צ"ל: שבבא בתרא.

לסימן ולא (בראש דף קפ) – ראה מבוא, דף 6, הערה 30!

לסימן רמז, והערה 511 (דף קפח ע"ב) – בספר מנחה בלולה לדברים טז ט: וג' דברים צריכים **עמידה**: עומר ציצית תפילין. וס' **עצת ה'** לעולם **תעמוד**. ובעטרת זקנים לש"ע, א"ח (סי' ח, ס"ק א): ... זכר לדבר, **עצת ה'** לעולם **תעמוד**. עומר ציצית ותפילין [יש לעמוד]. או יש לרמוז באלו מלות, עצת לע(ו)לם, **שבעה** דברים שהם **בעמידה**. עצת, ר"ל, תפילין ציצית **תקיעה** [שמא צ"ל: תקיעה ציצית תפילין]. לעלם, ר"ל, לבנה עומר לולב מילה. עכ"ל עט"ז. הוסיף על **שש** המצות, שמנה אבודרהם, מצוה **שביעית**, היא מצות תפילין [המנויה בהגהות מנהגים ובמטה משה ובמנחה בלולה].

אמנם בארחות חיים (הלכות ציצית, סעיף כח) לא נמנו אלא **חמש** מצוות (כי מלבד **תפילין** הושמטה גם **ברכת הלבנה**!) אבל מצות **שופר** לא הושמטה אלא היא מנויה **באחרונה**: וי"א, שאלו הברכות **בלבד** ראוי המברך לברכן **מעומד**: ברכת העומר וציצית ולולב ומילה ו**שופר**.

אך בספר כל בו (דין כב) הושמטה גם ברכת **שופר**: ברכות שראוי המברך לברכם **מעומד**: ברכת העומר. ברכת ציצית. ברכת לולב. וברכת מילה.

ובביאורי הגר"א לש"ע, א"ח (סימן ח, ס"ק א): ... כמ"ש בסמ"ק סי' צב, ד**תקיעה** וציצית ילפינן מעומר... וסימן **עצ"ת ה'** לעולם **תעמוד**. (סימן כה, ס"ק ל): ... וכן סמ"ק וש"פ [=ושאר פוסקים] לא כתבו **מעומד** אלא עומר ציצית (ותפילין) [ותקיעה]... וז"ל **סמ"ק**: ... וחוזרין **ותוקעין בעמידה**. ובהג"ה ה: ... דגמרין לכם מספירת העומר, דהתם כתיב בקמה, פי' **בקומה**. ומהאי טעמא מברכין **אציצית מעומד**, דכתיב לכם, והיה לכם לציצית. וכן **עומר**. וסימנך **עצ"ת ה'** לעולם **תעמוד**, ר"ת עומר ציצית **תקיעה**.

לדף רד ע"א, הערה 655 – העתק (בשנוי קל) **הערה 341** בדף נג ע"ב!

לסימן שיח, הערה 858 (דף רכז ע"ב): יל"ש, בראשית, רמז מב – בעל ילקוט שמעוני מביא את הדרשה מתוך מדרש אבכיר. ואילו בעל ילקוט תלמוד תורה (ר' **יעקב סקלי**, בן דורו של **הרא"ש**) מביאה בשם חופת אליהו! (הצופה מארץ הגר, ג, 11-12). והכונה לכ"י אוקספורד של אגדת בראשית הנקרא בראשו בשם סדר אליהו רבה. ובעל ראשית חכמה מכנהו בשם "תנא דבי אליהו נמצא אצלנו כתיבת יד".

בהערה 861 (דף רכח רע"א): כך בפירוש הרוקח ובספר הזכרונות. – גם ביל"ש ובכד הקמח הנוסח (כמ"ש בספרנו): **והיה שונה תשע מאות סדרי משנה**.

ומ"ש ב'מדרש אנונימי': תשע מאות הלכות **בספרי** משנה – ודאי ט"ס הוא וצ"ל: בסדרי משנה, ככתוב **בהמשך**: כנגד תשע מאות סדרי משנה שהיה שונה. ומה שהבאת מחגיגה: **שש** מאות סדרי משנה – מן הראוי לציין, שרמ"ע **מפאנו**, בספרו גלגולי נשמות (סימן פט), כותב: **מתושלח הוא רבינו הקדוש**. כי זה היה שונה ת"ר סדרי משה, ורבי כתב ששה סדרי משנה, וכל אחד כלול מאה.

וכבר קדמו ר' **אברהם סבע** בספרו צרור המור לבראשית (ה כב): חנוך... הוליד בדמותו את מתושלח **הצדיק**, שהיה **אדם גדול בחכמה**, כפי מה **שהזכירו חז"ל**, שהיה יודע **שש מאות** סדרי משנה.

בסימן שסד (דף רנז): 'און' לשון עושר. – שמא הכונה: אל תקרא און אלא הון. **שם**: שפרע מילתו על הנערה. – יש לפרע משמעות **נוספת** על השתים שהבאת בהערה 307, והיא: **פרעון – תשלום!** שכם בן חמור **שילם במילתו** על הנערה. **לסימן שעה** (דף רסו) – ב'מפתח' אין ערך קדושה, אבל יש בו ערך מלאכים וגם בו אין זכר ל'מדרש' **המשעשע**... אולם ראיתי 'מדרש' ונזכרתי 'פשט'.

פירושו **ההלצי** של **עמנואל** לפסוק האשה אשר נתתה עמדי **היא נתנה לי מן העץ** ואכל – **הכתה אותי במקל!** הפך בעיני **יעקב איש תם** לפשט! וכה כותב ר' **יעקב בעל הטורים** בבאורו לבראשית (ג יב): **לפי הפשט. שהכתני בעץ עד כי שמעתי לדבריה**. ובספר שם עולם לבעל חפץ חיים, קונטרס נפוצות ישראל, פרק ה, הובא 'פירוש' זה בשם המדרש!

ובספר עטרות אד"ר, **לאדר"ת, מסביר** את הפירוש (**ההלצי**): צ"ל שעקרה ענף ממנו להכותו, ועברה כבר על דברי, שלא יגעו בו.

אך, מוסיף **האדר"ת** לתמוה: **ונעלם ממני, איך הוא מובן ע"פ הפשט, יותר מפשוטו** המובן [צ"ל: **המובא לעיל**] [בבעל הטורים].

אף לספר מושב זקנים (המיוחס לבעלי התוספות) הוכנס 'פירוש' זה: כ"כ [=כל כך] **הכתה אותי בעץ**, עד שאכלתי. וא"ת [=ואם תאמר] למה לא מיחה (לה) [בה]. וי"ל [=ויש לומר], שעדיין לא אכל מן עץ הדעת טוב ורע [ולא היה בו דעת], לכך לא מיחה (לה) [בה]. והיא, שכבר אכלה, היה לה **דעת** להכות אותו.

גם בספר פשטים ופרושים לרבנו **יעקב מוינא** מצאנו את הדברים הנ"ל! ולענין אדיר וחזק זכרתי ימים מקדם. ילדות היתה בי והעזתי פני בש"ץ העובר לפני התיבה ומסלסל בגרונו: אז בקול, רעש גדול, אדיר וחזק משמיעים קול! ושאלתי ב'תמימות': לימא לי מר, היכן נמצאים הני תרי גברי אדיר וחזק המשמיעים קולם ומתנשאים לעומת שרפים...

אף הוא בקשני להסביר לו, **ברצינות**, כיצד יש לומר את השורה הנ"ל. נעתרתי לו והסברתי לו שצ"ל: אז, בקול רעש גדול אדיר וחזק, משמיעים קול! אך הודיתי ולא בושתי לומר: איני יודע, **מי הם אלה המשמיעים קול**.

[וידוע הפענוח **המחוכם**: או"ח – אופנים וחיות! והוא מסתמך על נוסח קדושת יוצר: **והאופנים וחיות הקודש ברעש גדול מתנשאים לעומת שרפים** ... המיוסד על הכתוב ביחזקאל (ג יב-יג): ותשאני רוח ואשמע אחרי **קול רעש גדול** בכי"מ. וקול כנפי **החיות** ... וקול **האופנים** לעמתם ... וברוך היודע!]

ואעיר עוד, כי נוסח **רס"ג** הוא: אז ברעש גדול אדיר וחזק ונורא משמיעים קולם לעומתם משבחים ואומרים ... [נ"א: אז **בקול רעש** גדול אדיר וחזק משמיעים...]. ובקדושת יוצר: וחיות הקודש עם האופנים ברעש גדול אדיר וחזק ונורא לעומתן משבחים ואומרים ... [בנוסח 'מתוקן': והאופנים וחיות הקדש מתנשאים יחד לעומתם משבחים ואומרים...].

בהערה 404: ברם למנהגו (של רע"ג) נאמרת 'קדושה' זו אפילו בימות החול. – גם **רס"ג** אינו מבדיל בין (שבת) קודש לחול ... וכן **רמב"ם**. וכן בנוסח **תימן**. ראה גם תוספות לסנהדרין לז סע"ב: כתוב בתשובת **הגאונים**, שאין בני א"י אומרים **קדושה** אלא **בשבת**...

וכבר מצינו במסכת סופרים (ב ז): תני ר' חייא. כל יום שאין בו **מוסף**, אין בו **קדוש**... והאריך בזה **רר"מ** בספרו המצוין מרגליות הים.

בר"ס שפח (ראש דף רעג): מה שאומרים בני אדם אחר תפילת המוסף בשבת: "ליום שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמים", טועין הן בדבר, אלא זה הוא עיקר הלשון: "ליום שהוא מנוחה לחי העולמים" ... – "מה שאומרים בני אדם" הוא **לשון המשנה** האחרונה במסכת תמיד: השיר שהיו הלויים אומרים במקדש. עי' שם בתי"ט. וראה גם ראשון לציון, **לגרי"פ**, ו"שנויי נוסחאות" (בגליון).
[בשורה **העשירית** צ"ל: בפורענותם]

לא אבוא לתקן את רשימת הספרים. אך עלי להביע את צערי. מיצר הייתי בראותי (בדף שלד) בשם הספר **הראשון** (אבודרהם) חסרון שם **המהדיר ר' שמואל קרויזר**, עליו השלום והברכה, ואדם לא זכר את האיש **המסכן** ההוא ... וחכמת **המסכן** בזויה ... ת' נ' צ' ב' ה'.

[**בדף שלז**: שלחן של ארבע – צ"ל: רח"ד שעוועל (**מהדיר**)]

תמו **ולא נשלמו** תקוני והשלמות. והמרחם, כי **לא תמו חסדיו**, מעולם קויתי לו, והוא יחלימני ויחזקני ויאמצני, למען אוכל להמשיך בתו"ה למהדורות ספרי הראשונים. ונזכה לשמוח בימי הפורים הממששים ובאים עלינו לטובה ולברכה, וליהודים תהיה אורה ושמחה וששון ויקר

כעתירת

שמואל זעירא